

СТЕПЕНУЛАСЬ НЕЗРАДЛИВА ВИСОТА

Рецензія на роман у віршах Анатолія Шкуліпи «Берест»

Нещодавно у столичному видавництві “Рада” вийшов у світ роман ніжинського письменника Анатолія Шкуліпи “ Берест”. За жанром — це роман у віршах.

Подія не лише в житті Анатолія Шкуліпи, а й у сучасній українській літературі. Нарешті ми виходимо із затінків і учимося називати речі своїми іменами ще за життя тих, хто до цього причетний.

Ідея написання про істинного героя Великої Вітчизняної війни Олексія Береста визріла в поета кілька років тому.

Можливості написати щось значне, ширше спостерігалися в Анатолія Шкуліпи давно. Іще з ранньої творчості... І під час створення драматичної поеми-легенди «І знов являється княжна», якою поет лише виразно підсилив ці можливості... Проте по-справжньому загострили цю, іще навіть до кінця не усвідомлену самим автором, потребу, всі його знання й досвід, талант і неабияку спостережливість сконденсували в потужний емоційний заряд події Помаранчевої революції, які раптом – наприкінці 2004 року – піднесли Україну на велетенський гребінь світового захоплення.

Парадоксально, але в ті незабутні для української демократії дні вся душа Анатолія Шкуліпи – така вразлива і спрагла – перетворилася раптом на Великий Майдан.

Упродовж понад двох місяців буваючи серед мітингуючих студентів і робітників, надто – на центральній площі Ніжина, Анатолій Шкуліпа наповнювався вщерть такою патріотично-життєдайною енергією, яка для творчої особистості не розродитися чимось значимим просто-на-просто не могла.

До кінця іще й сам того не усвідомлюючи, він і не помітив, як душа поета запарувала, мовби поле, готове прийняти у своє тепле лоно дорідні зерна для ваговитого майбутнього врожаю.

Помаранчеві події активізували і актуалізували письменницький задум, у певній мірі вже викристалізували головну ідею твору, він доволі зримо побачив необхідність появи твору з чітко вираженим національним спрямуванням, так би мовити, з великим українським характером, – героєм, який не втратив актуальності і в наш час, більше того – гідний всенаціонального захоплення і

здатний повести за собою ще й зараз, попри понад піввікове і таке несправедливе невизнання і забуття.

Але ручка ще не писала... Лежала мертво. Бо в автора не було ще ваговитого стержня отого героя... Була лише його оболонка... Хоч і зрима, а все ж таки – ще не сам стержень...

У скронях дедалі натужніше пульсувала необхідність створення образу духовного поводиря для української громади. Такого потужного, якого свого часу створив Іван Франко в поемі «Мойсей»... З таким же громадянським резонансом...

Визначальний поштовх дав указ Президента Віктора Ющенка про присвоєння майбутньому літературному героєві високого звання «Герой України»... І – пішло-поїхало... Де й факти узялися!

Жанр роману у віршах має свою давню історію. Це – ліро-епічний твір, сюжетно розгорнута літературна оповідь у віршованій формі.

Однією з найвизначальніших структурних ознак роману у віршах є образ автора, що деяким фахівцям може давати прямі підстави вважати його головним героєм твору. Безпосередня деміургічна, хоча й не завжди персоніфікована, присутність автора в художній реальності твору, власне, і надає роману у віршах властивості ліричного ладу, а настановою на оповідність зумовлюється його епічність. Це, по-перше, вигідно відрізняє роман у віршах від віршованого роману, який, незважаючи на мовну форму, все ж залишається твором епічної орієнтації, хоча практично відрізнити ці дві жанрові модифікації достатньо складно, а по друге, зближує його з ліро-епічною поемою. Але, на відміну від поеми, події в романі у віршах мають не епізодичний, а достатньо розгорнутий у сюжетній реалізації характер.

Роман у віршах «Берест» щодо цього визначення має певну композиційну відмінність. Автор твору присутній у його сюжеті своєрідно, через ліричні відступи, філософські авторські монологи, які ніби підсвічують канву всього твору з різних боків і позицій, а головна наша увага акцентується на центральному образі роману – образі істинного Героя нашого народу Олексія Прокоповича Береста.

Письменник свідомо поступається своїм п'єдесталом. Щоб донести до нас усю яскравість цього, по суті, легендарного чоловіка. Його погляди і переконання... Вчинки... Його світогляд... Уміння протистояти злу і несправедливості, лицемірству і політичному чванству у всіх їхніх найхімерніших і найвигадливіших проявах... Причому показати не самого, а в досить виразному контексті численної родини Берестів... Зрештою, саме така поведінка героя і змушує його опонентів (Сталіна, Берію, Жукова) переосмислити свої переконання і вчинки хоча б після смерті – на межі пекла і раю. І лише у заключних розділах роману, після загибелі головного героя, автор повертає собі центральне місце в оповіді і вже від власного імені протистоїть злу і лицемірству сильних світу цього. Він продовжує справу, розпочату

Берестом, і на підмурівку національної гідності гуртує навколо себе всіх, хто прагне бути патріотом своєї держави.

Феномен Береста, передовсім, – як реального національного Героя, який і ліг в основу сюжету твору. Дуже важливим для успішного написання роману, гадаю, стала не стільки значущість змісту подій, які відбувалися із головним героєм, як невимірна глибина наскрізного осмислення образу, що потім густо проросла такою привабливо-значимою вартісністю естетичного втілення. Певне, саме за такої умови повсякденне і звичне для нас може несподівано перетворитися на виняткове.

Автор актуалізував проблему справді народного героя і головне – досить переконливо показав, наскільки вона зараз на часі. Він зумисне (а можливо, й насправді вищими силами спрямований) проводить головного героя через соціальне протистояння із владою, через немеркнучий двобій добра і зла, бо саме це і викристалізовує характер Береста, оцього суперсучасного Ілю Муромця, з його духовною чистотою і безкорисливістю – врешті, з його суто людською порядністю, на яку в нашому, вкрай занехаяному, суспільстві дедалі спазматичніше відчувається задуха.

Сюжетна лінія долі Олексія Береста – центральна у творі, але вона, зрозуміло, не єдина. І цінність її постійно підсилюється тим, що вона тісно й органічно переплітається з іншими, і теж не менш важливими, лініями сюжету: з долею України... Перемоги... З долею Майдану... Друзів і ворогів... Отож, тип сюжету роману – багатовимірний... А виходячи із сюжету, формується і проблематика твору, його тема.

Для тих, хто хоче вчитися, підкреслю спеціально, що провідною темою роману у віршах є змалювання героїчної долі вірного сина українського народу, Героя України Олексія Береста; показ його внутрішнього світу та духовних витоків. Дотичною до головної теми є доля нашої землі – від початку ХХ століття і до часів Помаранчевої революції 2004 року. Єднальною силою цих двох тем у романі є дух нескореності та непереможності українського народу в образах його кращих представників – народних героїв.

У ході реалізації теми роману Анатолій Шкуліпа одночасно піднімає і цілу низку соціальних проблем, які постійно стають нам на заваді – на шляху до самореалізації... Як і кожного окремо взятого українця, так і цілої нації...

Отож, – порушені проблеми. Передусім, це – вплив героїчної особистості на час і суспільство; проблема екології людської душі; проблема справжніх людських цінностей; боротьба добра і зла в суспільстві, яка ні на мить не припиняється, а тільки загострюється; проблема вождів і «рукотворно створених героїв» у державі; проблема історичної Правди як головної цінності нації; взаємозв'язок пекла і раю, як духовне чистилище людини після її смерті; проблема незборимості народу і вічності нації, – і цей перелік можна подвоїти і потроїти, що лише потверджує-підсилює соціальну значимість роману.

До речі, щоб вирішити проблему життя людини після її фізичної смерті, автор вдався (а Анатолій Шкуліпа поправляє: воно само вдалося) до відомого у літературі прийому – переміщення людської душі в рай чи пекло. Як і в «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі, душа небіжчика проходить через сім кіл пекла, перш ніж потрапити до чистилища.

Проте Анатолій Шкуліпа йде далі у своєму розумінні людського злочину: деяких героїв роману, як-то Сталіна, не хоче приймати ані рай, ані пекло... Отож, його душа буде довічно розриватися (знову ж таки) на воістину критичній межі, навіть не торкнувшись ні до спокою, ні до співчуття, ані тим більше – до такого очікуваного (бодай після смерті) прощення... А земні мешканці будуть уперто казати про нього то добре, то зле... І так – до віку, так і не спізнавши істини... Щоправда, автор все-таки проводить «батька всіх народів» через найстрашніші торттури пекла, що й дає йому змогу переосмислити своє земне життя і найбільші помилки в ньому (через страшне усвідомлення того, що він навіть права на спокуту гріхів своїх не заслужив – на рівні з усіма грішниками). Говорячи про конфлікт твору, автор визначає його, як одвічну боротьбу Добра і Зла, Правди і Кривди, Любові і Ненависті. На полі найзапеклішого бою цих протиріч він і вибудовує систему образів, де – з одного боку – вільна Україна, а з іншого – її ненаситні недруги. Авторська позиція у конфлікті чітко визначена, оскільки й сам автор – людина чесна, принципова, порядна і національно свідомо, що йому постійно й заважало жити по-людськи в оцьому багні, яке засмоктує й засмоктує нас у глибину, здається, нерозв'язаних проблем. Ідея роману у віршах «Берест» Анатолія Шкуліпи – гуманістична. І полягає вона, насамперед, у возвеличенні нескореності волелюбного українського народного духу та в закономірності уславлення кращих синів української нації... Таких, як Берест, і ще – мільйонів таких, хто некрикливо й щиро довів переваги своєї беззаперечної відданості й любові до рідної матері України.

«Берест» особливо гостро й переконливо акцентує нашу увагу на необхідності не тільки відродження, а й повсякденного утвердження саме національної ідеї і кращих рис характеру українського героя-патріота.

Своєрідна й оригінальна композиція роману. Він складається нібито й традиційно: пролог, п'ять частин і епілог. Хоча... Автор прямолінійно не вдається до таких термінів, як «частина» чи «розділ», оскільки він не забуває, що його передовсім оцінюватимуть як поета.

І початок у нього – «Замість пролога», щоб розкрити перед нами якомога ширші обрії.

А частини, – власне, змістова тканина твору, – в Анатолія Шкуліпи навскрізь пронизано блискавками...

Чому саме «блискавка»?..

У «пролозі» вказано місце події – київський Майдан... Майдан, який вирує... Ще не гроза, але вже і не передгрозя... Сліпучий спалах блискавиці –

немов сигнал до початку... Пробудження національної свідомості... Революція душі... Очищення поглядів...

Наш колишній колега-літстудієць Олександр Лисий у одному зі своїх віршів, пригадується, написав: «І бути чесним, наче спалах блискавиці. Доненавидіти до краю... Долюбить!»

Оця високовольтна концентрація людської енергії... І духу, що витає над Майданом і сконцентровується у блискавицю, яка вдарить таки по злу і чванству, політичній непорядності і всьому антиукраїнському... Блискавиця, як ніщо інше, акцентує нашу увагу на тому, що заважає нормально жити. А ці блискавиці, безперестанку б'ючи й висвічуючи нещадно в нашій свідомості найхарактерніше, розроджуються всесильними вихорами, які прокручуються нашою землею й свідомістю і здійснюють часом таке до небес, що ніяким людським законам не підвладне.

Отож, автор «розділи» змінює на «вихори», яких стільки багато в романі, що диву даєшся, як тільки Україна й не вимелася ними, і не розвіялася безслідно в піднебессі...

То чому ж саме «вихор»?.. Звернемося до тлумачного словника... Вихор – це рвучкий круговий рух вітру. Існує і переносне значення цього слова – надзвичайно швидкий хід, розвиток чого-небудь. Так кажуть про що-небудь численне і надзвичайно швидке в перебігу, в розвитку, в дії. Обидва ці поняття цілком природно вписуються у зміст і композицію роману, чим лише додають йому динаміки і підсилюють ідейно-тематичне навантаження.

Над долею України в ХХ (як і в попередніх століттях) шалено пронеслося чимало вихорів: перша світова війна, низка революцій і переворотів, три голодомори, омріяна соборність і незалежність, громадянська війна, колективізація, сталінські репресії, друга світова війна, соціалістичне укрупнення і хрущовська відлига, кукурудзяна епопея, осушення боліт і душ, холодна війна й інтернаціональні обов'язки бозна-де, та тільки не вдома, чорнобильська трагедія, знищення села, злидні і безробіття... І кожен вихор, кожен смерч безжалісно викорчовував життя все нових і нових поколінь українців.

Філософи стверджують, що розвиток суспільства відбувається по колу, точніше – по спіралі, в якій кожне наступне кільце (чи виток) сягає вищого й вищого рівня. Якщо зобразити це графічно, отримаємо класичну форму вихору. До речі, Анатолія Шкуліпу вельми зацікавило моє спостереження, хоча й зізнався, що, даючи розділам таку назву, він і в гадці такої філософії не мав.

Так-от, куди понесуть ці вихори нашу історію?.. Врешті-решт, куди закрутять державу?..

У тому ж то й горе, що визначити наступні витки майже неможливо. І скільки їх іще буде на наші посипані попелом голови, тих витків?!

Слабкі підкоряються долі і їх ненастанно несе... Заносить... Кружляє... Аж поки не викине недбало... Не приб'є до чийогось берега... Чи навіть острова...

А острови бувають різні... У нас, в Україні, чорнобильський – найбільший...

Лише мужні борються... Такі, як Берест... І перемагають смерч... Вихор... Круговерть... Буревій... Чорторій... І цей синонімічний ряд можна продовжити... Бо все то – наша немеркнуча (але ж і невідома досі багатьом) історія.

Лише відважні переможно і впевнено досягають мети. І, що б там не траплялося, ніколи і ні за які гроші не відбиваються від рідного берега... Від батьківського порога...

У романі дивовижно-парадоксальною долею Олексія Береста нещадно пронісся аж 31 вихор!.. Невблаганні життєві смерчі викручували руки й ноги, вичавлювали, здавалось, останні подихи з грудей, а він вистояв... І переміг... Навіть смерть свою!.. І забуття .

Отож, у романі над життєвими подіями епохи проноситься сорок два вихори, які в свою чергу охоплюють від трьох до шести епізодів. Одразу застережу, що це мій особистий підрахунок, за власним принципом... Звісно, що в когось іншого відкриється суто своя історична панорама – і вихорів буде більше чи менше, але достеменно одне: їх стільки пронеслося-пролопатило-прогорнуло-пропоперевертало нашим краєм, що можемо тільки диву даватися, як ми, українці, іще й збереглися – самобутні, як ніхто, і цим – найбільше й привабливі на всіх материках. Автор і в цьому оригінальний. Бо вдається не лише до змалювання подій чи певних ситуацій, у які час від часу (а здається, що на кожному кроці) потрапляє головний герой. Частина з цих епізодів – це ліричні відступи, а чи й авторські монологи, які (і знову ж таки досить вдало, а в поетичному романі – навіть свіжо, винахідливо) об'єднуються поняттям «філософія»... Слово нібито й одне повторюється, а як несподівано колоритно воно звучить кожного разу!.. Це – як ювелірно огранений і відшліфований алмаз: з якого боку не поверни – зблискує-зачаровує новими барвами-переливами... Філософія сподівань... Філософія справжності... Філософія горя... Філософія мрії... Без цього домінуючого слова і смислове навантаження пропадає... Та навіть філософія спілої картоплі... Чи філософія зловіщої люльки... Або й зовсім оригінально – філософія з дірки від бублика... Погодьтеся, уже самі заголовки дають неабиякий психологічний заряд і дуже виразний поетичний колорит.

У таких «філософських відступах» автор послідовно розкриває фундаментальні риси національного світобачення: підвищений емоціоналізм, віру в Бога, як щось найвизначальніше у світі справедливості, невичерпне прагнення до оновлення, особистісний підхід до моральних цінностей...

Завершуючи свої міркування над композицією роману, схилиюся до думки, що варіативне багатство композиції пояснюється насамперед її цільовими завданнями багато-фронтального розгортання змісту, а отже – й ідеї твору. Дивно, але саме в композиції найяскравіше відбивається загальна проблема художньої рефлексії як такої. Тканина твору – територія України, яку то тут, то там, упродовж віків, пронизують смертельні блискавки, печуть, пропікають... Кров кипить, буруниться... І здіймаються до небес шалені вихорисмерчі, які, проносячись, здається, не залишають за собою нічого живого... І серед оцього всього – могутня постать Береста...

Постать Береста – багатовимірною. Образ вміщує в собі, як глибоко індивідуальні, так і узагальнені риси національного характеру. Берест – один із найяскравіших носіїв саме ментальних рис українців (скромність, простота, невибагливість, товариськість, доброта, вміння прощати, наполегливість, чесність, порядність, відповідальність – не випадково ж, що в Радянському Союзі найвідповідальніші завдання довірялися саме українцям: умруть, а зроблять!).

Засоби творення образу головного героя поет використав різноманітні. Вдався він до змалювання зовнішності Береста у різні періоди його життя (дитинство, юність, під час підйому прапора Перемоги над рейхстагом і вже в мирний період). Портрет героя дозволяє нам повніше простежити, як він міняється, визріває, наповнюється новими барвами й відтінками... Це – надзвичайно важливо: знати вдачу такої могутньої людини, цілком свідомо осмислюючи, що горшки ліплять не святоші...

Індивідуалізував автор і мову головного героя. Берест у творі говорить голосно, чітко, з доброю логікою мовлення. Бо йому не треба сумніватися, вибираючи між добром і злом. Він це засвоїв із молоком матері. А тому в нього завжди є готові рішення на будь-які випадки життя. До рідних і друзів він лагідний і турботливий: «сестри, сестроньки, сестрички»... У його мові багато художніх означень, порівнянь, навіть метафоричних зворотів... А в розмові з ворогами – навпаки: він стає лаконічним, використовує непоширені речення, часто окличні. Його мова набирає емоційності, навіть алегорії, чому сприяє широке вживання персоніфікованих перероджень, а ще – народних приказок і прислів'їв.

Цілком зрозуміло, що серед засобів творення персонажу переважає авторська характеристика. Письменник свідомо йде на цей крок. Адже саме завдяки цьому засобу автор звертає нашу увагу на факти рецепції та характер змін, що виникли в процесі творчого засвоєння першоджерела, зрештою – художнього переосмислення письменником насильно укороченої (від найголовнішого) біографії героя.

Аналізуючи, здавалось би, позасюжетні елементи роману, варто зазначити, що Анатолій Шкуліпа широко використовує описовість як творчу манеру письма. За приблизним осягненням я нарахував у романі близько

півсотні ліричних відступів, кілька десятків авторських монологів... Багато у творі різних пейзажів... Вдається письменник і до описів інтер'єрів... Усе це дозволяє йому досягати точності у змалюванні, приміром, картини бою чи важливої події в пеклі, допомагає історично точно змодельовати обстановку, в яку потрапляє герой, повніше передати його настрій, емоції, думки... Відкинь усе це – і твір стане раптом сухим, однобоким, неживим. Та й яка, власне, поезія претендуватиме на таке визначення, якщо вишкребти з неї душу?..

У романі доцільно й уміло використана військова лексика і термінологія, народнописенні мотиви, елементи діалектної мови, прислів'я, примовки і приказки. Іноді навіть цілі розділи виписані у такому грайливому народнописенному ключі, що надає їм надзвичайно вирашної привабливості й оригінальності. Ну, хоча б отой, що «У Прокопа і Христини»! Чим не шедевр?! І те, що він розривається (чи повторюється), а потім і зовсім зникає, має доволі серйозне соціальне підґрунтя: тоталітарна система знищила (розтерзала своїми блискавками та вихорами) не лише потужну хліборобську родину, а й усе село, а з ним – і Україну, яка б'ється-побивається нині в конвульсіях, та так і не спроможеться ніяк піднятися з руїн занедбаності і понівеченості.

Мова героїв роману індивідуальна і цілком відповідає внутрішньому світові персонажів, що лише зцементовує твір і робить його ще досконалішим у суто літературознавчому визначенні.

Заслуговує окремої уваги поетика роману. Всього твір складається із 183 більших чи менших змістових частинок. І вкласти їх в один віршований розмір, можливо, не стільки важко, як недоцільно. Адже тоді б і читався роман значно звуженіше, ніби в одному панцирі. Тобто був би заздалегідь позбавлений природного дихання і розвитку. Звикаючи до одного ритму й розміру, ми б непомітно заколихувалися, а отже – багато б чого пропускали, навіть не підозрюючи цього. Усиплялась би емоційність і знівельовувались би діалоги, які у великому поетичному творі набирають особливої визначальної ваги.

Понад півтисячі сторінок поетичного поля!.. Спробуй утримати десятки табунів коней-вихорів одними-єдиними віжками!.. А авторові це вдається, що свідчить про його непересічну майстерність і високу фаховість, як самобутнього письменника.

Ніщо в нас не повторюється. І вихори – різні, як і поетичні розміри. Навіть ямб не схожий на ямб, а дактиль на дактиль... То кількість стоп заважає, а то враз система римування змінюється. І добре!.. Це різко струшує нас, змушує прищупитись, прискіпливіше придивитися, оглянутися довкола... Загострити увагу, де треба... Порівняти... Зважити... Пошкодувати чи порадуватись... Словом, не залишитись байдужим...

Хорей, анапест чи амфібрахій... Верлібр чи білий вірш... Речитатив... Усе це дозволяє автору індивідуалізувати мову героїв, міняти динаміку розгортання сюжету, вияскравлювати ліричні відступи та монологи і повсякчас – акцентувати увагу на головному. І постійно варіювати нашим настроєм,

постійно і дозовано виважено то підвищувати емоційну напругу, а то враз свідомо попускати – в залежності від розвитку сюжету. Разом усе це й визначає письменницький стиль і, безперечно, місце нового роману у творчій спадщині Анатолія Шкуліпи.

Певен, сьогоднішні школярики, мандруючи (разом із учителькою чи татом) сторінками цього роману, незаперечно визначають свої подальші життєві орієнтири, загартувавшись морально і укріпившись у вірі і відданості своїй Батьківщині.

Берест – дерево швидкоросле і не вибагливе до умов. Не встигнемо оглянутися, як зазеленіє наша молода держава міцними бересточками.

Новий час... Нові сподівання...

Що буде – побачимо...